

רש"י - אבי הבנות או חומל הנשים?

שלא תימצא "אמתלא כלשהי" שהאישה תוכל להציע כהנמקה לסירובה להתייבם. יהא הגיס האישי החכם, היפה והעשירי שבעולם, עדיין אפשר למצוא בו צד שלילי, כגון שעצם כל המעלות הללו עשאוהו יהיר, וכדומה.

ולא זו בלבד: אפשר להעלות טענות אחרות כבודות משקל נגד שיטת רש"י. מדוע הציעה הגמרא את ההלכה בלשון "נפלה לפני מוכה

שחין שאין חוסמין אותה"? הרי שחין היא מחלת עור קשה ממיני הצרעת. כך היא הוראתה במקרא ובלשון חז"ל. כך למשל בספר שמות (ט 10) היא מתוארת כאחת מעשר המכות שהוכו בהן המצרים. בספר ויקרא (יג 18-20) היא מנויה עם מומי הצרעת שהחולה בה מורחק מן המחנה. בספרות חז"ל אף מוגדר מוכה השחין כאדם טמא (משנת נגעים, פרקים ג, ט), וכאלה נוספים. כאילוסטרציה "לכל אמתלא" יכלה הגמרא לבחור בדוגמה אחרת.

מכאן משמע שבחירת הדוגמה של יבם מוכה שחין איננה מקרית ומכוונת כלפי מום קשה דווקא, ובמקרה זה – ואולי כיוצא בו במומים

קשים אחרים – מותר לאישה לסרב. וכך גם הסיק הרמב"ם מסוגיה זו (משנה תורה, הלכות יבום וחליצה פ"ב, הי"ד).

מפשט דברי הגמרא הנזכרים משמע שאכן רק במומים קשים מאפשרים לאישה לפתור את עצמה מחובת הייבום מתוך שמירה על זכויותיה הכלכליות. ואם לא די בכל אלה, הרי הנמקתו של רש"י לפסקו המפליא – שהובאה בדבריו הנזכרים – מכבידה עוד יותר על הבנת דבריו. הוא לא הסתפק בהכרעת הדין הנזכר, אלא הביא לכך סיוע מסיפור המובא במסכת כתובות (עז, ע"א) על אדם מהעיר צידון שעסק בעיבוד עורות ("בורסי"). כאשר מת אחיו,



האישה כ"זרע אלוהים" וכ"זרע הקודש". מפירוש רש"י למלאכי ב, כתב"ד הספרייה הלאומית וינה.

אחד מפסקיו של רש"י בשאלת הייבום עורר את פליאתם של חכמי ישראל בימיה הביניים ולאחריהם, ועודנו בגדר חידה. רש"י פסק שבפועל הייבום הוא מעשה וולונטרי מצד האישה. אם היא מסרבת להתייבם, דהיינו להינשא לאחי בעלה שמת בלי שהיו להם ילדים, אין לנקוט נגדה כל סנקציות כלכליות. מדובר בשאלה אקטואלית, כי במאה ה-11 עדיין קיימו את הייבום בכל תפוצות ישראל. רש"י העניק לאישה זכות יתר גדולה: כשנוח לה תתייבם ותצא מהסטטוס של אלמנה, וברצותה תסרב לעשות כן. בגמרא (יבמות ד, ע"א) נאמר: "אמר רב ששת אמר ר' אלעזר משום ר' אלעזר בן עזריה: מנין ליבמה שנפלה לפני מוכה שחין, שאין חוסמין אותה." ופירש שם רש"י ש"אין סותמין טענותיה לכופה להתייבם לו, אלא כופין אותו וחולץ". ובאותה מסכת (לט, ע"ב) חזר רש"י על דבריו ופסק שאם הבעל מסרב לחלוץ לה, כופין אותו לעשות כן, ואף הביא סיוע לדעתו:

ואי לא, כפינן ליה וחליין, דאמר רב ששת מנין ליבמה שנפלה לפני מוכה שחין שאין חוסמין אותה. ולא תימא מוכה שחין דוקא, אלא כל אמתלא שתתן לדבריה. דאמר בהמדר (כתובות עז, ע"א): מעשה בצידון (= איש מהעיר צידון) בבורסי שמת, ולו אח בורסי, ואמרו חכמים: יכולה שתאמר לאחייך הייתי יכולה לקבל ולך איני יכולה לקבל. ומכל הלין טעמי כפינן ליה דחליין ושקלא כתובה.

שתי קביעות חשובות יש בדבריו: (א) "כל אמתלא" שתעלה האישה נגד הייבום די בה כדי לבטל את חובתה להתייבם, וכופים את הבעל לבצע את טקס החליצה; (ב) אם האישה מסרבת להתייבם באמתלה כלשהי, לא זו בלבד שמחייבים את גיסה (היבם) לחלוץ לה, אלא שהיא תקבל את כל הכספים שהייתה זכאית לקבל מנכסי בעלה שנפטר. זכויותיה הכלכליות כאלמנה נשמרות במלואן.

מדברי רש"י שכל אמתלה שתעלה האישה נגד הייבום מתקבלת משתמע שמעשה הייבום, החשוב כל כך בספרות המקראית, הופך למעשה וולונטרי. לפי ההלכה במקרא, אי אפשר לכפות על הבעל לייבם, מפני שהוא יכול לחלוץ ליבמתו. לדברי רש"י, גם האישה יכולה להשתחרר בנקל מחובת הייבום, שהרי תמיד תוכל להעלות אמתלה כלשהי נגד היבם: הופעתו החיצונית, תכונות אופי כלשהן שאינן לרצונה, מצבו הכלכלי – לא ננעלו שערי תירוצים.

פסיקה זו של רש"י מפליאה, ולא בכדי קמו עליה עוררים רבים ובהם גם נינו של רש"י, ר' יצחק בן שמואל (הר"י), גדול בעלי התוספות בצרפת בשלהי המאה ה-12. במשנה ובתלמוד מפורש דינה של אישה הזקוקה לייבום ומסרבת לעשות כן. ההלכה קבעה שהגיס יחלוץ לה, ואולם היא מאבדת את כל זכויותיה הכלכליות ויוצאת ריקם. לפי שיטת רש"י, הלכות אלו לגבי יבמה מורדת אינן רלוונטיות כלל, והן תאורטיות בלבד, שהרי אין אפשרות שבעולם



מעמדה האיתן של האישה היהודייה באירופה בימי הביניים: הבעל והבנים ניצבים לפני האם, והיא יושבת כאדון המשפחה על כיסא מפואר. הם מדברים בשבחה ומהללים אותה. עיטור למשלי לא ("אשת חיל מי ימצא") בסמוך לכתוב "קמו בניה ויאשרוה בעלה ויהללה" (פסוק 28). שימו לב ללבוש האישה והגברים. איטליה, שנת 1470 בקירוב.

הפרטיים. לדעתו, השיפור במעמדה של האישה באשכנז באותה העת הוא שהביא לכך (תרביץ, נא [תשמ"ב], עמ' 72). ייתכן שיש ממש בנימוק זה, אך יש לו קושי ניכר. אם כן הוא, מדוע לא הצטרפו עוד חכמים בגרמניה ובצרפת לעמדתו של רש"י, אלא חלקו עליו בתקיפות רבה? הדברים אמורים גם בחכמים שתמכו בהגנה על זכויות הנשים במקרים אחרים. ומה עוד שבשאלת זכותן של הנשים לברך על מצוות עשה שהזמן גרמן – שבה תמכו רוב חכמי אשכנז הגדולים – חלק רש"י עליהם וטען שאסור לנשים לברך, כמשתמע מהתלמוד הבבלי.

לדעתי, לעמדת רש"י בסוגיה זו יש מניע אחר. את הדין צריך היה לפתוח בשאלה עקרונית שלא ניתנה לה תשומת לב: מדוע סטה רש"י מדרכו להסתפק בפירוש הסוגיה התלמודית ונזקק גם לפסק? הוא עשה כן רק במקרים ספורים, ובכולם מדובר במקרים אקטואליים בזמנו שעוררו פולמוס בין חכמים, ולכן ראה צורך לנקוט עמדה באותו נושא. מכאן שגם הנושא שלנו (סירוב האישה להתייבם) היה אקטואלי ובעייתי.

בחינת המקורות של חכמי אשכנז מאותם הימים מלמדת על ניצול

עסק גם הוא באותה מלאכה, פסקו חכמים שאין האישה חייבת להתייבם לו, ויכולה היא לטעון "לאחיך הייתי יכולה לקבל (=לסבול) ולך איני יכולה". מכאן הסיק רש"י שאכן מוכה שחין איננו מחייב, אלא כל אמתלה שהאישה תעלה תתקבל. נימוק זה תמוה ביותר. מעבד עורות – בורסי – נתפס במשנה ובתלמוד כבעל מום קשה ביותר בשל הריח הדבק בו. וכיצד אפוא מצא בו רש"י סיוע לדעתו שכל אמתלה של האישה נגד הייבום תתקבל?

ולא זו בלבד. הרי מום זה מוגדר במפורש במשנת כתובות (פרק ז, משנה י) כמום חמור המצדיק ככלל תביעת אישה להתגרש מבעלה, אם נעשה בורסי. תמיהה גדולה זו הועלתה כבר בתוספות (כתובות לט, ע"ב, ד"ה: "אמר רב אין כופין"), ואף הוסיפו שם קושי: מדוע מחפשת הגמרא (יבמות קו, ע"א) במקרים מיוחדים דרכים להטעות יבם המסרב לחלוץ, כגון על ידי מתן הבטחות שאין לבסוף צורך לקיימן? אם כל אמתלה של האישה תופסת, מדוע יש צורך להטעות אותו? תעלה האישה אמתלה כלשהי, ובעטיה יכפו בית דין על היבם לגרשה, ואין צורך בהבטחות מדומות. ובלשון התוספות:

וממוכה שחין ובורסי שהביא בקונטרס נראה דאין ראייה, שהן מאותם שכופין להוציא מן הבעל, אבל בשאר אמתלא אין נראה לומר דכופין, דאם לא כן, למה היו טורחין לקמן בפרק מצות חליצה (יבמות קו, ע"א), להטעותו, יכפוהו לחלוץ.

הקשיים לשיטת רש"י כה מרובים, שאין להתפלא על שהסתייגו ממנה לא רק בעלי התוספות אלא גם חכמים אחרים, והיא לא השאירה שום רושם בספרות הפסק. ואולם החידה במקומה עומדת. קשה להעלות על הדעת שתלמיד חכם בשיעור קומתו של רש"י לא היה ער לכל הקשיים שהעלינו לעיל כלפי הצעתו, ולהיותה רחוקה כל כך מפשט דברי הגמרא. בין הניסיונות להסבירה יש עניין מיוחד בהצעתו של ר' לוי בן חביב (רלב"ח), ממגורשי ספרד וגדול חכמי ירושלים בראשית המאה ה-16. לדעת הרלב"ח, רש"י היה ער לחריגה שלו מפשט דברי הגמרא, ואולם נימוק אישי הוא שדחפו להציע את פסקו, שיש בו התחשבות יתרה בזכויות הנשים. כידוע, לא היו לרש"י בנים כי אם שלוש בנות (ואולי רביעית שמתה בקטנותה), ובשל כך לא הייתה גישתו אובייקטיבית. בהיותו אבי הבנות השתדל תמיד להגן על הנשים:

לא מצאתי לו (=לרש"י) חבר. כנראה שהרב ז"ל כאב הבנות הפך בזכותן בכל, ואולי מזה הצד הוסיף כפייה לחליצה שלא כדברי שאר הפוסקים (שו"ת הרלב"ח, ונציה שכ"ה, סימן לו).

קשה לקבל נימוק זה. וכבר העיר פרופ' יעקב כ"ץ שקשה לתלות פסיקה מרחיקת לכת כל כך של רש"י בפרט ביוגרפי הקשור בחייו

לרעה של סוגיית הייבום. יבמים ניסו לסחוט את גיסותיהן האלמנות ולהתנות את מתן החליצה בויתור של הנשים על חלק ניכר מרכוש הבעל-האח שנפטר. הבעיה לבשה משנה תקיפות לאחר תקנת רבנו גרשם מאור הגולה שאסרה את הביגמיה. אנשים נשואים שוב לא יכלו לייבם את גיסותיהם בשל התקנה, אך בדרכים מדרכים שונות הם עיכבו את מתן החליצה בניסיון לסחוט מן האלמנה כספים מרכוש אחיהם שנפטר. אביא שתי דוגמות להמחשת דבריי:

בתשובות ר' יהודה הכהן (תלמיד רגמ"ה ומחכמי מגנצא המובהקים לקראת אמצע המאה ה-11) מסופר על אחים המסרבים לחלוץ ליבמתם. ולא זו בלבד אלא שאחד מהם – בסיוע אשתו – נטל את בגדיה של האלמנה: "ובא שמעון עם אשתו וגירש יבמתו בלא מזונות ובלא בגדיה מביתו (=של הבעל הנפטר), ובאה בוכה וצועקת לפני הקהל. ושגרו הקהל אצלו ואמרו שלא כהוגן עשה והשיב לשלוחי קהל: הלא יש לי ולאחי זמן לא שנה ולא שנתים לתן לה חליצה" (תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתפא). בהמשך שם מסופר שגם אח אחר התחמק בתירוץ דומים ממתן חליצה בניסיון לסחוט כספים מן האלמנה ולקחת חלק מרכוש בעלה שנפטר.

הדוגמה השנייה היא מן המאה ה-12. מדובר בפרשה שהסעירה את חכמי אשכנז באותה העת, כפי שסיפר ר' אליעזר בן יואל הלוי (ראבי"ה), שהיה עד לאותו אירוע:

בבחרותי ראיתי כי מרת אוריגיה שהיתה זקנה כשמת בעלה ר' קלונימוס בר' יעקב והיבמין ר' הלל ואחיו ר' אפרים. ובאו לפני רבותינו בועד הקהלות דבני שפירא ומגנצא וגרמיישא, ואף רבינו אבא מורי (=ר' יואל) היה שם. וכפאור שנתנה להם בין קרקע וספרים וכסף שוה מאה זקוקים, כי היתה תובעת לחלוץ והם היו רוצים לייבם, אף על פי שהיה להם נשים. והיבמין היו אומרים תקנת ר"ג מאור הגולה לא היתה במקום דיחוי מצוה. ולא שמעתי פוצה פה ומצפצף שהיו אוסרים ליבם מפני זקנתה, וחלצו לה, ונשאת לר' אליקים פרנס, ולא היה לה ולד עד יום מותה (א' אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 203).

שני האחים שצריכים היו לייבם או לחלוץ, ר' הלל ור' אפרים, נמנו עם חכמיה המפורסמים של גרמניה באותה העת. העובדה שגם שני חכמים ניצלו לרעה את תקנת רגמ"ה וטענו שלמרות התקנה מבחינה עקרונית הם מוכנים לייבם, וכל זאת כדי להתחמק מן החליצה, מלמדת עד כמה קשה היה מצבן של נשים אלמנות שנזקקו לייבום. על חריפות הבעיה תעיד העובדה שזמן מה לאחר מכן נתקבלה תקנת קהילות באיום של חרם, שיש לחייב את היבמים במקרה מעין זה לחלוץ מבלי שהם יוכלו לסחוט את האלמנות:

סוף דבר עתה בזמן הזה חרימו הקהילות: יבמה שנפלה לפני יבם ויש לו אשה שאינו יכול לקיים מצוות היבום מפני החרם (=חרם רגמ"ה), שיש לו לחלוץ בלא כסף. ואם אינו רוצה יכופו אותו. ואם נפלה לפני יבם ואין לו אשה ורוצה ליבם והיא אינה רוצה ואין בו מומין, הוא יעגנה לעולם או תתן לו כסף שיחלוץ לה (תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתסו).

אין צריך לומר שאילו נתקבל פסקו הנזכר של רש"י שכל אמתלה של האישה נגד הייבום מתקבלת, לא היה מקום לחלקה השני של תקנה זו המאפשרת ליבם לקבל חלק מרכוש אחיו שנפטר, והאישה הייתה זוכה בכל ירושת בעלה הנפטר. תקנה זו לא הבחינה בין אישה שחיה עם בעלה זמן רב לפני שנפטר ובין זו שחיה עמו זמן קצר, מקרה שבו אפשר להבין יותר את הרקע לבקשת היבם לקבל חזרה חלק מרכוש אחיו המת, שנתפס כרכוש המשפחה שלו כולה. הבאתי כאן שתי דוגמאות בלבד לפגיעה בזכויות הנשים הזקוקות לייבום, אך יש גם אחרות מאותה תקופה. רש"י היה עד וער למציאות קשה זו שהסבה נזק קשה ומועקה קשה לאלמנות שנזקקו לייבום. לדעתי, זאת הסיבה שרש"י בפירושו לתלמוד העלה את הפסק הנזכר שכל אמתלה שתעלה האישה די בה כדי לכפות חליצה על היבם ולשמור על כל זכויותיה הכלכליות. הוא עשה כן לא כ'אבי הבנות' אלא בשל רגישותו לסבל נשים שגורלן המר התאכזר להן ובשל חמלתו עליהן והיותו מטבעו איש רודף חסד. לא זו בלבד שהפכו לאלמנות אלא אף עמדו בפני ניסיונות סחיטה מצד משפחת הבעל.

אין זה מקרה יחיד שבו רש"י מתגלה כמי שנלחם למען זכויות הנשים עד כדי נכונות לסטות מן ההלכה המקובלת בבחינת "עת לעשות לה' הפרו תורתך", דהיינו צורך לתקן תקנות כהוראות שעה שלא במסגרת ההלכה המקובלת כדי למנוע מעשי עוול. בספרי חסידות ומורדות – נשים יהודיות באירופה בימי הביניים הבאתי כמה דוגמות לדרכו זו של רש"י. ואפשר להוסיף עליהן אחרות.

בסוגיית הייבום הושאר פסקו של רש"י על כנו בלי שדבריו במסכת יבמות נערכו ושוננו, אלא שחכמים הסתייגו מהם. ואולם במקרה אחר לא שפר מזלו. בפירושו לספר מלאכי הוא נזקק לביטוי היחידי במקרא "זרע אלהים". בכתוב נאמר: "כי ה' העיד בינך ובין אשת נעורך אשר אתה בגדתה בה והיא חברתך ואשת בריתך. ולא אחד עשה ושאר רוח לו ומה האחד מבקש זרע אלהים ונשמרתם ברוחכם ובאשת נעורך אל יבגד" (מלאכי ב 14-15). על כך כתב שם רש"י: "ולא אחד עשה" – הקדוש ברוך הוא לאדם וחווה תחילה 'ומה האחד מבקש' – האחד שבזוג מבקש למצוא עלילות עון לאשתו בת זוגו שהיא זרע אלקים. מה הוא תובעה שמבזה אותה? 'ונשמרתם ברוחכם ובאשת נעורך על יבגד' – רוחך" (כתב"ד וינה 23, דף 199ב, וכך הוא גם בכתב"ד משובחים אחרים). דהיינו, לדעת רש"י, הביטוי היחידי במקרא "זרע אלהים", ביטוי רב עצמה, מתייחס אל האישה. והנה בדפוסים מאוחרים תיקנו את לשונו של רש"י וכתבו שהגבר הוא "זרע אלהים". ואולם כתב"היד ומקצת הדפוסים הראשונים מלמדים שהנוסח "שהיא" הוא האותנטי, וכך גם עולה מהקשרם של הדברים.

באיזה אומץ לב ובאיזו רגישות אנושית רבה ניחן רש"י בפסקו הנזכר כאן לגבי האישה היבמה, ואין להתפלא על כך. שלא כתמונה המקובלת במחקר, אשר בשל ענוותנותו הגדולה מתארת אותו כאדם כנוע וירא הוראה, בפועל היה רש"י רחוק משמרנות ונכון לחדש דברים ולהיאבק בעוז על דעותיו, לא רק נגד חכמים אחרים אלא גם נגד רבותיו המובהקים. הבאתי לכך ראיות מרובות בספרי רש"י – מהפכן או שמרן? (בדפוס)